

Michael Segner

Post(katastrofa) i komparatystyka¹

Prezentowana praca jest zbiorem materiałów z międzynarodowych i interdyscyplinarnych warsztatów badawczych, które odbyły się w Gießen w dniach 21-23 listopada 2012 r. Warsztaty te są kolejnym z wielu wspólnych projektów poświęconych literaturze Holokaustu w Europie Środkowej i Wschodniej, który realizują badacze i badaczki z Uniwersytetów w Gießen, Łodzi i Pradze. Jak wcześniej przedmiotem rozważań były „wybrane problemy polskiej, niemieckiej i czeskiej literatury o Holokauście” (2010) [Ibler, red. 2012]², „literatura i kultura czasów powojennych” (2011) czy polskie i czeskie/czechosłowackie strategie przedstawiania Holokaustu w latach 50. i 60. (2011) [Holý, red. 2012], tak tym razem tematem spotkań stała się problematyka Holokaustu w literaturach środkowoeuropejskich po roku 1989. W projekcie obok literaturoznawców i historyków literatury uczestniczyli kulturoznawcy i badacze mediów. Interdyscyplinarna perspektywa to z pewnością istotna

1 Recenzja książki: Reinhard Ibler, red. (2014), *Der Holocaust in den mitteleuropäischen Literaturen seit 1989. The Holocaust in the Central European Literatures since 1989*, Ibidem, Stuttgart.

2 Ten cytat i pozostałe fragmenty z tekstów obcojęzycznych przeł. – m.s.

zaleta tomu *Der Holocaust in den mitteleuropäischen Literaturen seit 1989*, łączącego tradycje badawcze filologii z Polski i zza granicy.

Zredagowane przez Reinharda Iblera dzieło zwraca uwagę już pod względem objętościowym – obejmuje w sumie dwadzieścia cztery teksty i tym samym różni się od tomów poprzednich, zawierających średnio piętnaście artykułów. Ten pozornie mało ważny fakt jest według redaktora dowodem na to, że – jak czytamy we wprowadzeniu – „w najnowszych literacko-kulturowych propozycjach literatura o Holokauście stanowi ważny i aktualny problem” [Ibler 2014: 10]. Przy czym, gwoli ścisłości, należy zaznaczyć, że część artykułów dotyczy tych samych tekstów literackich czy zbliżonych kompleksów tematycznych, przez co w trakcie lektury miejscami pojawia się poczucie wtórności czy powtarzalności. W przypadku artykułów poświęconych polskiej literaturze o Holokauście zainteresowanie badaczy w pierwszej linii dotyczy getta w Łodzi i jego literackich reprezentacji, a także ambiwalentnej postaci przewodniczącego Starszeństwa Żydów – Mordechaja Chaima Rumkowskiego. W przypadku literatury czeskiej uwaga koncentruje się na przedstawieniach Terezína/Theresienstadt. I tak w centrum wielu rozważań znajdują się trzy utwory literackie: powieści *Fabryka mucholapek* Andrzeja Barta i *Peníze od Hitlera (Pieniądze od Hitlera)* Radki Denemarkovej oraz dramat *Sladký Theresienstadt (Słodki Theresienstadt)* Arnošta Goldflama. Wybór ten najprawdopodobniej wynika z biografii naukowych autorów, jednak nie ma co do tego pewności, gdyż w pracy nie zostały zamieszczone – co przynajmniej w Niemczech należy do poetyki książek zbiorowych i pokonferencyjnych – biogramy poszczególnych badaczy. Trochę szkoda, że ciekawy i inspirujący także dla polskiego czytelnika pomysł zderzenia ze sobą literackich obrazów związanych z Holokaustem topografii nie został opisany czy sproblematyzowany od strony teoretycznej³. Także przyjęte w pracy ramy czasowe wymagałyby doprecyzowania, gdyż, jak wiadomo, literatura po roku 1989 ma swoje fazy i swoją dynamikę.

3 Tym samym brakuje odniesień do teoretycznych tekstów podejmujących zagadnienie pamięci o Holokauście uwarunkowanej przestrzenią/miejscem [Young 1993; Assmann 1999; Assmann 2007].

Ambicją prezentowanej książki jest porządkujące spojrzenie na teksty literackie dotyczące problematyki Holocaustu opublikowane po roku 1989 w Europie Środkowej i Wschodniej. W tym sensie praca ta stanowi ważną pozycję na rynku niemieckojęzycznej slawistyki i może być, ze względu na odmienne podejścia badawcze, istotna także z punktu widzenia polskiej czytelnicy i polskiego czytelnika. Została ona podzielona na cztery tematyczne części: *Linie rozwojowe i tendencje*, *Studia porównawcze*, *Późne dokumenty pierwszej generacji (Erlebnisgeneration)* i *Generacja dzieci i wnuków*. Ambitny i ważny pomysł ogólnego przeglądu czy ogólnej prezentacji najnowszej literatury o Holokauście w perspektywie komparatystycznej w wielu przypadkach sprowadza się jednak tylko do referowania treści poszczególnych utworów literackich. I choć szczegółowym interpretacjom i analizom trudno odmówić nowatorskich rysów, to wielu z nich brakuje odniesień do współczesnych koncepcji i teorii przydatnych w rozumieniu literatury o Holokauście, takich jak np. koncepcja świadka, traumy czy przeżycia [por. Caruth 2006; LaCapra 2001; Bronfen, Erdle, Weigel, red. 1999]. Ze względu na polskojęzycznego czytelnika w dalszej części swoich rozważań ograniczę się do tych artykułów, które dotyczą polskich tekstów i artefaktów oraz wydają się istotne w kontekście niniejszego numeru „Poznańskich Studiów Polonistycznych. Serii Literackiej”.

W części dotyczącej trendów i linii rozwojowych na uwagę zasługuje artykuł Hansa-Christiana Trepte'a: *Kinder und Enkel des Holocaust erzählen. Neue Perspektiven in der polnischen Holocaustliteratur (Narracje dzieci i wnuków. Nowe perspektywy w polskiej literaturze o Holokauście)*. Autor porusza tu problematykę złożonej czasowości, istotnej dla zrozumienia wielu współczesnych polskich tekstów podejmujących problem Zagłady, oraz wprowadza do rozważań o tych tekstach perspektywę generacyjną. W pierwszej części swojego artykułu Trepte analizuje problem „spóźnionego debiutu” jako fenomenu wspólnego dla wielu autorów, którzy późno rozpoczęli zapisywanie swoich przeżyć związanych z Zagładą (m.in. Michał Głowiński, Joanna Olczak-Ronikier, Marian Pankowski czy Wilhelm Dichter). Następnie badacz objaśnia historię pojęcia „dzieci Holocaustu” i wskazuje na jego istotne „aspekty seman-

tyczne” [Trepte 2014: 45]. W tym kontekście stwierdza obecność w wielu utworach tej generacji tendencję do fikcjonalizacji, która często bywa rodzajem prowokacji [Trepte 2014: 44]. Ostatnia część artykułu dotyczy „wnuków Holokaustu” i (lub) „generacji postmemory” (Marianne Hirsch). Trepte zajmuje się tu generacją pisarzy i pisarek urodzonych po wojnie, opowiadających w swoich utworach historie rodzinne, w których odbijają się doświadczenia pierwszego pokolenia po Holokauście. Według badacza generacja „wnuków” jest szczególnie zainteresowana literackim zapisem Zagłady, jako że z jednej strony spoczywa na niej ciężar rodzinnych tajemnic, natomiast z drugiej strony jej przedstawiciele obarczeni są koniecznością społecznego zaświadczenia katastrofy, przy czym odkrywanie śladów rodzinnych historii jest ściśle powiązane z pytaniem o własną tożsamość [Trepte 2014: 47]. W tym kontekście Trepte omawia utwory Piotra Pazińskiego, Bożeny Umińskiej-Keff, Romana Greny, Mikołaja Łozińskiego, Marka Bieńczyka, Igora Ostachowicza i Sylwii Chutnik. Teksty te są literackim zapisem traumy. Często występują w nich motywy koszmaru i sceneria horroru: duchy, strachy, martwe ciała. Według badacza ta odnaleziona czy odkryta pamięć wiąże się w dosłownym sensie z „trupami w szafie”. Jej ważnym elementem jest także próba zrozumienia czy wyjaśnienia wspólnej, polsko-żydowskiej historii. Do tej problematyki nawiązuje także artykuł Anji Golebiowski *Die Geister der Vergangenheit. Trauma und Psychoanalyse in der polnischen Gegenwartskunst und -literatur (Duchy przeszłości. Trauma i psychoanaliza w polskiej sztuce i literaturze współczesnej)*. Autorka bada w nim teksty literackie, takie jak *Włoskie szpilki* Magdaleny Tulli, *Dojczland* Andrzeja Stasiuka, *Noc Żywych Żydów* Igora Ostachowicza, jak również filmy Yael Bartany *Mary Koszmary* oraz *Mur i wieża*. Uwagę koncentruje na charakterystycznej dla społeczeństw postkatastroficznym traumie, przyglądając się także próbom literackiego przepracowania ważnych momentów z polsko-żydowskiej historii.

W drugiej części tomu punkt ciężkości został położony na analizie i studia komparatystyczne. Czytelnik znajdzie tu teksty o ambicjach monograficznych (m.in. artykuł Wolfganga F. Schwara o przedstawieniach Holokaustu w literaturze czeskiej po roku 2000), studia przypadku – takie jak dwa artykuły o obrazach getta

łódzkiego w polskiej literaturze fikcjonalnej – oraz interpretacje o charakterze komparatystycznym – takie jak artykuł Mariji Sruk zawierający porównanie tekstów Ruth Klüger i Imrego Kertésza. Dla polonistów istotne wydają się przede wszystkim artykuły Krys-
tyny Radziszewskiej i Saschy Feucherta, oba dotyczące recepcji utworów *Fabryka muchółpek* Andrzeja Barta i *Biedni ludzie z miasta Łodzi* szwedzkiego pisarza Steve'a Sem-Sandberga. Radziszewska przedstawia sposoby odczytań i interpretacji tych utworów w Polsce, czynione zarówno przez historyków, jak i przez literaturoznawców, i zastanawia się nad przyczynami tej, w większości przypadków niezwykle krytycznej, recepcji. Omawiane przez Radziszewską kontrowersje związane z osobą Rumkowskiego – przełożonego Starszeństwa Żydów – są dobitnym przykładem postkatastroficzności, a więc oddziaływania katastrofy po katastrofie, choć samej autorce zależy nie tyle na wpisaniu własnych rozważań w kontekst teoretyczny, ile raczej na ukazaniu specyfiki i dynamiki polskiej recepcji oraz refleksji nad przyczyną stosunkowo słabej obecności getta łódzkiego w polskich dyskursach postkatastroficznych. W tekście Feucherta punkt ciężkości położony został na kwestie estetyczne i etyczne. Autor zastanawia się, na ile literaturze o Holokauście „wolno” przelamywać tabu fikcjonalności oraz na ile nowe utwory o Holokauście są zależne od tradycji, konkretnie zaś od „oczekiwań gatunkowych” [Feuchert 2014: 108]. Omawiany tekst z pewnością zyskałby na wartości, gdyby autor w swoich rozważaniach odwołał się do (obszernego) stanu badań dotyczącego granic, punktów dojścia i zasady decorum w literaturze o Zagładzie [por. Lang 2004; Adorno 1986; Rosenfeld 2003; LaCapra 1996].

W artykule *Literature of the Holocaust and Genre Theory (on Leon Weliczker's Book „Brygada śmierci”)*, otwierającym trzecią część recenzowanego tomu, Grzegorz Gazda omawia niezwykle ciekawy przykład literatury o Holokauście. Przedmiotem jego uwagi jest opublikowany pierwotnie w roku 1946 tekst Leona Weliczkera, nastoletniego autora wcielonego przez nazistów do tzw. „brygad śmierci”, których zadaniem było zacieranie śladów po zbrodniach Holokaustu we Lwowie. W kontekście tego utworu Gazdę interesują problemy genologiczne związane z „życiem pośmiertnym” tekstu Weliczkera, konkretnie zaś zmiany, poprawki i korekty doko-

nywane przez wydawców i redaktorów traktujących *Brygadę śmierci* przede wszystkim w kategoriach świadectwa i dokumentu. Tymczasem, jak pokazuje Gazda, tekst Weliczera powstawał jako reportaż literacki, co widać chociażby na płaszczyźnie stylistycznej utworu.

Ostatnia część tomu oprócz artykułów poświęconych analizie i interpretacji poszczególnych utworów zawiera także tekst dotyczący współczesnych dyskursów teatralnych w kontekście Holokaustu. Przedmiotem uwagi Małgorzaty Leyko jest polsko-izraelski projekt teatralny *Szpera*⁴² (tytuł nawiązuje do akcji deportacji Żydów w roku 1942), zrealizowany w siedemdziesiątą rocznicę likwidacji getta Litzmannstadt. Autorkę z jednej strony interesują problemy estetyczne związane ze sposobami inscenizacji przeszłości na scenie teatralnej, takie jak wykorzystywanie obrazów i fotografii w kategorii „świadków”, natomiast z drugiej strony zastanawia się ona nad samą koncepcją teatru „wystawiającego” historię. Za Pauliem Connertonem Leyko [2014: 349] przywołuje freudowską teorię „odgrywania (acting out) wydarzeń”, rozumianą jako „przeżycie przeszłości w przyszłości” [Leyko 2014: 359]. Leyko zwraca uwagę, że przestrzeń, na której kiedyś znajdowało się getto, jest rodzajem „nie-miejsca”, które nie odsyła w stronę przeszłości, lecz wręcz przeciwnie – zaciera jej ślady.

Podsumowując, można powiedzieć, że prezentowana publikacja, ze względu na powtarzające się omówienia tych samych tekstów literackich (jak np. *Fabryka muchołapek* Barta), wystawia nieco cierpliwość czytelnika na próbę. Mniej oznaczałoby w tym wypadku z pewnością więcej. Poza tym koncentracja uwagi na dwóch miejscach: getcie w Łodzi/Litzmannstadt czy, w przypadku czeskiej literatury o Holokauście, na getcie Terezín/Theresienstadt, mocno zawęża spektrum badań. Pomyślana jako „dokumentacja, opis, ocena i systematyzacja” [Ibler 2014: 10] praca jest godnym uwagi przedsięwzięciem, oferującym przegląd ważnych polskich i czeskich tekstów literackich o Holokauście. Już z tego powodu uwzględnienie innych niż Łódź i Terezín miejsc byłoby bardzo wskazane. Również szkoda, że interesujące studia przypadków czy analizy nie zostały uporządkowane według bardziej wyrazistego klucza i włączone w szersze konteksty teoretyczne i metodologiczne.

Bibliografia

- Adorno Theodor W. (1986), *Dialektyka negatywna*, przeł. Krystyna Krzemieniowa, PWN, Warszawa.
- Assmann Aleida (1999), *Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*, Beck, München.
- Assmann Aleida (2007), *Geschichte im Gedächtnis: Von der individuellen Erfahrung zur öffentlichen Inszenierung*, Beck, München.
- Bronfen Elisabeth, Birgit R. Erdle, Sigrid Weigel, red. (1999), *Trauma. Zwischen Psychoanalyse und kulturellem Deutungsmuster*, Böhlau, Köln.
- Caruth Cathy (1996), *Unclaimed Experience. Trauma, Narrative, and History*, Johns Hopkins Univ. Press, Baltimore.
- Feuchert Sascha (2014), *Das Getto Łódź/Littzmannstadt in fiktionalen Texten. Ein Versuch, w: Der Holocaust in den mitteleuropäischen Literaturen und Kulturen seit 1989*, red. Reinhard Ibler, Ibidem, Stuttgart, 107-127.
- Holý Jiří, red. (2012), *The Representation of the Shoah in Literature, Theatre and Film in Central Europe: 1950s and 1960s*, Akropolis, Prague.
- Ibler Reinhard, red. (2012), *Ausgewählte Probleme der polnischen und tschechischen Holocaustliteratur und -kultur*, Sagner, München.
- Ibler Reinhard (2014), *Vorwort, w: Der Holocaust in den mitteleuropäischen Literaturen und Kulturen seit 1989*, red. Reinhard Ibler, Ibidem, Stuttgart, 9-14.
- LaCapra Dominick (1996), *Representing the Holocaust: History, Theory, Trauma*, Cornell Univ. Press, Ithaca.
- LaCapra Dominick (2001), *Writing History, Writing Trauma*, Johns Hopkins Univ. Press, Baltimore.
- Lang Berel (2004), *Przedstawienie zła: etyczna treść a literacka forma*, przeł. Anna Ziębińska-Witek, „Literatura na Świecie”, z. 1-2, s. 15-63.
- Leyko Małgorzata (2014), *Szpera'42 – Theater im Raum der Geschichte, w: Der Holocaust in den mitteleuropäischen Literaturen und Kulturen seit 1989*, red. Reinhard Ibler, Ibidem, Stuttgart, s. 347-363.
- Rosenfeld Alvin H. (2003), *Podwójna śmierć. Rozważania o literaturze Holocaustu*, przeł. Barbara Krawcowicz, Cyklady, Warszawa.
- Trepte Hans-Christian (2014), *Kinder und Enkel des Holocaust erzählen. Neue Perspektiven in der polnischen Holocaustliteratur, w: Der Holocaust in den mitteleuropäischen Literaturen und Kulturen seit 1989*, red. Reinhard Ibler, Ibidem, Stuttgart, s. 39-59.
- Young James E. (1993), *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*, Yale Univ. Press, New Haven.

Michael Segner

Postcatastrophe and Comparative Studies

The review concerns a collective work edited by Reinhard Ibler

Der Holocaust in den mitteleuropäischen Literaturen seit 1989.

(*The Holocaust in the Central European Literatures since 1989*). In the

review, the concept of the volume is discussed – a comparative analysis of the most recent representations of the Holocaust in Central European literatures – and the selected articles, especially the ones devoted to the struggle with the Shoah in Polish literature and culture are mentioned.

Keywords: Holocaust; comparative studies; remembrance in Central European literature; second generation after the Holocaust; trauma, Łódź (Litzmannstadt) ghetto; Theresienstadt (Terezin) ghetto; *Szpera*'42.

Michael Segner – doktor nauk humanistycznych, wykładowca w UNS (University Service Germany) w Hamburgu. Studiował germanistykę i publicystykę na Wolnym Uniwersytecie w Berlinie, doktoryzował się w Instytucie Filologii Germańskiej Uniwersytetu Wrocławskiego. Zainteresowania badawcze: literatura i kultura Republiki Weimarskiej, historia i literatura niemieckich Żydów. Ostatnie publikacje: *Der traurige Clown. Kurt Tucholskys Weg in das Schweigen* (2013); *Kurt Tucholskys Verhältnis zum Judentum. Eine Projektionsfläche für jüdischen Selbsthass*, w: *Deutsch-jüdische Identität*, red. Norbert Honsza, Przemysław Sznurkowski (2013); *Walter Meckauer (1889-1966)*, w: *Jüdisches Leben zwischen Ost und West. Neue Beiträge zur jüdischen Geschichte in Schlesien*, red. Andreas Brämer, Arno Herzig i Krzysztof Ruchniewicz (2014).